

Mind the gap:
**Van inter- naar transculturaliteit
in de Nederlandse literatuur?**

NICOLE M.H. LÜCKE

University of Cologne

Institut für Niederlandistik
Philosophische Fakultät
Universität zu Köln
Lindenthalgürtel 15a
50935 Köln, Germany

nicole.luecke@uni-koeln.de

Mind the gap:
From Inter- to Transculturality in Dutch Literature?

Abstract: This paper focuses on current issues relating to cultural encounters in contemporary Dutch literature. The starting point is transculturality – a concept suggesting a new way of looking at culture that is frequently applied as an alternative to concepts such as multi- and interculturality. This article deals with theoretical issues as well as with the question whether transculturality is appropriate when characterizing how cultural contacts are represented in literature. The results of this case study based on a literary analysis of Kader Abdolah’s short story “Een onbekende trekvogel” provide a strong argument for modifying the concept of transculturality and sharpening awareness for increasing inter-relations of individuals, societies, institutions and nations.¹

Keywords: transculturality; interculturality; Wolfgang Iser; Homi Bhabha; intercultural; postcolonial and Dutch literature; narratology; Kader Abdolah; “Een onbekende trekvogel”

¹ Met dank aan prof. dr. Maria-Theresia Leucker-Pelties en de anonieme reviewers voor de inhoudelijke suggesties en met dank aan Digna Hobbelen voor haar redactionele adviezen.

1. *Point of departure*: maatschappelijke veranderingen

Maatschappelijke ontwikkelingen, zoals een toenemende globalisering, grote migratiebewegingen en de stijgende mobiliteit van mensen sensibiliseren ervoor dat de succesvolle omgang met mensen met een andere culturele achtergrond een breed spectrum aan specifieke houdingen en vaardigheden vereist die als interculturele competentie worden betiteld.² In de theorie hebben ondertussen verschillende opvattingen van cultuur en van de heden ten dage benodigde vaardigheden postgevat. Afhankelijk van de invalshoek worden deze opvattingen onder andere aangeduid met paradigma's als inter-, multi- en transculturaliteit.³

Meerdere wetenschappelijke disciplines, bijvoorbeeld de cultuur- en literatuurwetenschap, houden zich bezig met het analyseren van culturele fenomenen en de daarmee verbonden veranderingen en consequenties. De rol die literaire teksten voor een veranderende maatschappij spelen en vice versa, wordt onder andere door actuele literatuurwetenschappelijke richtingen en mede door de literatuurdidactiek benadrukt (bijv. Bredella 2012). De antwoorden op de vragen hoe men de veranderende maatschappij adequaat zou kunnen beschrijven en hoe men adequaat op de veranderende maatschappij zou kunnen reageren, blijken onder andere zowel op het gebied van de wetenschap als op het gebied van het onderwijs behept met veel open plekken.⁴

Tegen deze achtergrond van een cross-over van literatuurwetenschap, literatuurdidactiek en literatuuronderwijs in moderne (vreemde) talen in Duitsland, in het bijzonder het Nederlands als vreemde taal, is de motivatie voor dit onderzoek ontstaan. Op alle drie terreinen wordt herhaaldelijk op de dringende behoefte aan zowel nieuwe teksten als nieuwe benaderingen gewezen die de blik openen voor de culturele processen van globalisering en zodanig op de uitdagingen van een heterogene maatschappij inspelen (o.a. Freitag-Hild 2010). Bijgevolg legt deze bijdrage de nadruk op actuele cultuur- en literatuurwetenschappelijke theoretische vraagstellingen en vervolgens de meerwaarde ervan voor de analyse van culturele contacten in literaire teksten. In het academische debat wordt transculturaliteit ter beschrijving van hedendaagse culturele fenomenen benadrukt en het concept doet geleidelijk zijn intrede in de literatuurwetenschap, respectievelijk literatuurdidactiek.⁵ Deze bijdrage doelt op de beantwoording

² Erll en Gymnich 2007, Lücke 2014.

³ Deze paradigma's worden in de volgende passage nader toegelicht.

⁴ Als één van de centrale problemen van het huidige onderwijsbeleid geldt de vraag hoe het potentieel van *alle* kinderen en jongeren optimaal kan worden bevorderd en hoe de bestaande verschillen in schoolprestaties en eindexamen's langs de scheidingslijn etniciteit, sociale herkomst en sekse kunnen worden verminderd. Vgl. o.a. Fürstenau en Gomolla 2012: 7.

⁵ Voor concretisering van lesprocessen vgl. o.a. Matz, Rogge en Siepman 2014.

van de vraag of en in hoeverre in de hedendaagse Nederlandstalige literatuur culturele contacten dit concept weerspiegelen. Daarbij zullen eerst transculturele concepten van cultuur worden voorgesteld en vervolgens relevante literatuurwetenschappelijke richtingen worden beschouwd die voornamelijk door de *cultural turn* zijn beïnvloed. Naar aanleiding van deze uiteenzetting komen geselecteerde aspecten van de methodologische aanpak voor de exemplarische analyse van het korte verhaal "Een onbekende trekvogel" van Kader Abdolah aanbod. Deze tekst dient als case study voor *Dutch fictions of migration*, een aanduiding naar analogie van het onderzoek van Sommer (2001) naar Britse literatuur (*Fictions of Migration*).⁶ De waarneming van culturele processen en haar literaire representatie vormen een wezenlijke stap om interculturele competentie te kunnen verwerven en om geleidelijk de veranderde maatschappelijke uitdagingen aan te gaan.

2. Switch point 1: transculturele concepten in cultuurwetenschappelijk perspectief

Ofschoon er inmiddels een groot aantal publicaties over de verschillende discoursen over inter-, multi- en transculturaliteit is, blijkt het moeilijk de begrippen duidelijk van elkaar te scheiden (Becker 2012: 7). In het kader van deze bijdrage kan en zal er geen gedifferentieerd overzicht van het ontstaan en van de ontwikkeling van alle drie de concepten worden nagestreefd. Ter afbakening van multi- en interculturaliteit ligt de focus hier op transculturele concepten. Als transculturele positie kan zowel het cultuurhistorische uitgangspunt van de Duitse filosoof Wolfgang Iser als het postkoloniale uitgangspunt van de cultuur- en literatuurtheoreticus Homi K. Bhabha gelden.

Wolfgang Iser benadert de menselijke cultuur, haar voorwaarden en vormen van haar manifestatie op een filosofische wijze. Uitgaande van zijn indruk dat conventionele cultuurbegrippen niet meer harmoniëren met hun object – de hedendaagse culturen – formuleert Iser (1994) de noodzakelijkheid om nieuwe conceptualisering van cultuur uit te werken. Hij beoogt een cultuurbegrip dat descriptief bij hedendaagse culturen past en dat tegelijkertijd rekening houdt met de huidige normatieve behoeften. Daarbij focust hij primair op westerse culturen. Conventionele concepten van cultuur verwijst Iser het omvatten van een nationaal georiënteerd, gehomogeniseerd en contrastief cultuurbegrip dat baseert op Johann Gottfried Herders concept van een enkelvoudige

⁶ De auteur van deze bijdrage streeft er in het kader van een breder onderzoek naar de representatie van cultuur- en cultuurcontactmodellen in verschillende narratieve teksten te analyseren.

en monolithische cultuur. Welsch neemt afstand van Herder die culturen als autonome eilanden of geïsoleerde kogels ziet.⁷

De cultuurfilosoof Welsch proclameert transculturaliteit⁸ als “the most adequate concept of culture today” (Welsch 1999: 194) en bakent dit concept af van concepten van multi- en interculturaliteit. Multiculturaliteit vertoont volgens Welsch derhalve grote gelijkenissen met interculturaliteit, met als verschil dat multiculturaliteit zich volgens hem op relaties *binnen* een maatschappij richt terwijl interculturaliteit relaties *tussen* maatschappijen viseert (Welsch 2010: 49). Traditioneel wordt interculturaliteit dan ook opgevat als verstandhouding van nationale culturen onder elkaar (Hansen 1995: 179). Als men voortaan culturen als eilanden of kogels beschouwt, kunnen culturen dientengevolge (alleen maar) tegen elkaar botsen.⁹ Welsch gaat zelfs nog een stap verder: multiculturaliteit leidt tot separatisme en gettovorming.¹⁰ Een dialoog tussen culturen is volgens Welsch pas mogelijk als men de traditionele opvatting van culturen als kogels opgeeft en “de grammatica van de uitdrukking ‘cultuur’” adequaat verandert (Welsch 1994: sine pagina).

Welschs “grammatica” wordt gekenmerkt door mengelingen en doordringingen. Zijn concept transculturaliteit onderscheidt trouwens twee niveaus: het macro-niveau als niveau van de maatschappij en het micro-niveau als het niveau van de individuen. Als voornaamste kenmerk van de maatschappij noemt hij hybridisatie.

Cultures today are in general characterized by *hybridization*. For every culture, all other cultures have tendentially come to be inner-content or satellites. [...]

Henceforward there is no longer anything absolutely foreign. Everything is in reach. [...] in substance everything is transculturally determined. Today in a culture’s internal relations – among its different ways of life – there exists as much foreignness as in its external relations with other cultures. (Welsch 1999: 197)

Aan de ene kant is deze hybridisatie volgens Welsch het resultaat van een interne differentiatie van moderne culturen en aan de andere kant het resultaat van hun externe verbinding. Als gevolg hiervan worden op het micro-niveau de individuen toenemend gekenmerkt door een groot aantal uiteenlopende invloeden.

⁷ “Jede Nation hat ihren Mittelpunkt der Glückseligkeit in sich wie jede Kugel ihren Schwerpunkt” (Johann Gottfried Herder geciteerd in Welsch 1994: sine pagina).

⁸ Welsch beschouwde term transculturaliteit volgens eigen verklaringen destijds als nieuw. Hij beklemtoont de toepassing van de term op het historisch veranderde profiel van *huidige* culturen (Welsch 1994: sine pagina).

⁹ Herder 1774: 46 en vgl. het idee van “the clash of civilizations” volgens Samuel Phillips Huntington.

¹⁰ “The basic point, however, is in each case, that the concept implies and affirms the traditional conception of cultures as autonomous spheres, and that it’s exactly this which emerges in present-day phenomena of separation and ghettoization” (Welsch 1999: 196).

Welsch (1999: 197) noemt deze identiteiten “culturele hybriden.”¹¹ Om een culturele identiteit¹² te creëren kunnen individuen verschillende transculturele elementen opnemen. Volgens Welsch zijn culturele identiteiten heden ten dage patchwork-identiteiten. Dat geldt niet alleen voor migranten maar mede voor alle jonge volwassenen – de huidige mens¹³ wordt in toenemende mate *in sich* transcultureel.¹⁴ Het concept van Welsch¹⁵ toont overeenkomsten met het hybriditeitsconcept volgens Homi K. Bhabha.

Hybriditeit beheerst vooral het postkoloniale debat. Het postkolonialisme, dat als stroming binnen de academische discipline van de *cultural studies* kan worden beschouwd, ontwikkelde zich oorspronkelijk uitgaande van koloniale verzetsbewegingen en onafhankelijkheidsgevechten in het kader van dekoloniseringsprocessen. In de loop van de tijd ontkoppelde de postkoloniale theorie zich van deze historische ontstaanssituatie en groeide vanuit dit historisch-politieke niveau uit tot een theorie op discours- en epistemologisch niveau. De postkoloniale theorie levert kritiek op het voortbestaan van de koloniale macht in de vorm van hegemoniale westerse kennissystemen (Wilden 2013: 119) en deconstrueert de opvatting van een uniforme en homogene (nationale) cultuur en (culturele) identiteit die op een eenduidige grensmarkering tussen zelf/ander en binnen/buiten is gebaseerd. Het besef dat het andere in het eigene zelf is ‘ingeschreven,’ neemt een centrale plaats in het postkolonialisme en de *cultural studies* in. Dit denkbeeld vormt het fundament voor de postkoloniale kernconcepten als hybriditeit en derde ruimte.

Het uitgangspunt voor Bhabha is zijn kritiek op multiculturaliteit die volgens hem op politiek vlak zonder gevolgen blijft. Het gaat de in India geboren theoreticus om de overwinning van de natie en de daarmee verbonden culturele hegemonie en oppositie tussen het eigene en het vreemde op collectief en individueel niveau.

Verschillende opstellen in *The Location of Culture* (Bhabha 1994) vormen samen een hybriditeitstheorie met meerdere identiteiten in een moderne wereld en ze vestigen de aandacht op postkoloniale *subject positions* en collectieve zelfbewustwordingsprocessen en processen van identiteitsvorming. Bhabha’s interesse gaat uit naar de tussenruimtes en overlappingsen van concepten die gebaseerd

¹¹ “We are cultural hybrids” (Welsch 1999: 197).

¹² Welsch (1999: 197) wijst hier expliciet erop dat culturele identiteit moet worden afgegrensd van nationale identiteit.

¹³ Welsch (1994: sine pagina) heeft op de eerste plaats westerse culturen op het oog.

¹⁴ “Da heutige Heranwachsende schon alltäglich mit einer weitaus größeren Anzahl kultureller Muster bekannt werden als dies in der Elterngeneration der Fall war - [...] können sie bei ihrer Identitätsbildung eine Vielzahl von Elementen unterschiedlicher Herkunft aufgreifen und verbinden. Das betrifft nicht etwa nur Migranten und Migrantinnen, sondern alle Heranwachsenden. [...] Heutige Menschen werden zunehmend *in sich* transkulturell.” (Welsch 2010: 46).

¹⁵ Voor een kritische uiteenzetting vgl. Mecheril en Seukwa 2006. De auteurs onderzoeken transculturaliteit als een abstract, empirisch en normatief paradigma en wijzen vanuit migratiewetenschappelijk perspectief op de grenzen en eenzijdigheid van het paradigma.

zijn op denkbeelden van *race-*, *class-* en *gender-*georiënteerde differentie: “It is in the emergence of the interstices – the overlap and displacement of domains of difference – that the intersubjective and collective experience of *nationness*, community interest, or cultural value are negotiated” (Bhabha 1994: 2).

Deze tussenruimtes leidt Bhabha af van ervaringen van migranten en culturele minoriteiten in westerse maatschappijen. Juist deze tussenruimtes bieden volgens hem de mogelijkheid gemarginaliseerde perspectieven te articuleren en de maatschappij van binnenuit te transformeren.¹⁶ Bhabha verwijst desbetreffend naar literaire teksten, onder andere naar *De Duivelsverzen* van Salman Rushdie. Rushdie beweert:

De Duivelsverzen is een lofzang op de vermenging, onzuiverheid, gedaantewisseling die voortkomt uit nieuwe en onverwachte combinaties van mensen, culturen, ideeën, culturele opvattingen, films, liedjes. Het bejubelt de kruising en vreest het absolutisme van de Zuiverheid. Door de mengelmoes, allegaartje, een beetje van dit en een beetje van dat, komt het nieuwe in de wereld. Dat is de grote kans die de wereld krijgt door massamigratie, en ik heb geprobeerd die met beide handen aan te grijpen. *De Duivelsverzen* is een pleidooi voor een verandering-door-fusie, verandering-door-verbinding. Het is een ode aan ons bastaard-ik. (Rushdie 1990: 12)

Met Bhabha’s verwijzing naar Rushdie construeert Bhabha, net als Welsch, een heel positief beeld van (de postkoloniale) migratie. Qua literaire middelen met betrekking tot zijn protagonisten kan Rushdie, aldus Bhabha, de “liminality of migrant experience” tonen die “no less a transitional phenomenon than a translational one” voorstelt, “the two conditions [are] ambivalently enjoined in the ‘survival’ of migrant life” (Bhabha 1994: 321).

Maar in tegenstelling tot Welsch die beweert dat op het macro-niveau van de maatschappij alles transcultureel is gedetermineerd en die op het micro-niveau individuen opvat als patchwork-identiteiten benadrukt Bhabha het wederkerend potentieel van een proces ter conceptualisering van culturele hybriditeit en legt onder meer de nadruk op het prefix “inter-”.

It is significant that the productive capacities of this Third Space have a colonial or postcolonial provenance. For a willingness to descend into that alien territory – where I have led you – may reveal that the theoretical recognition of the split-space of enunciation may open the way to conceptualizing an *international* culture, based not on the exoticism of multiculturalism or the *diversity* of cultures, but on the inscription and articulation of culture’s *hybridity*. To that end we should remember that it is the ‘inter’ – the cutting edge of translation and negotiation, the *in-between* space – that

¹⁶ Voor een overzicht van de veelvuldige en gedeeltelijk ook kritische uiteenzettingen met Bhabha vgl. o.a. Huddart 2006, Struwe 2013.

carries the burden of the meaning of culture. It makes it possible to begin envisaging national, anti-nationalist histories of the 'people.' And by exploring this Third Space, we may elude the politics of polarity and emerge as the others of our selves. (Bhabha 1994: 38-39)

Transculturele concepten ontwikkelen optimistische contra-ontwerpen voor assimilatie- en differentiatiemodellen tot aan visioenen van de opheffing van vaste culturele identiteiten toe.¹⁷ In het huidige cultuurwetenschappelijke debat blijkt het opvatten van cultuur als cultuureilanden en cultuursferen de realiteit van de etnische diversiteit van dit moment niet te kunnen spiegelen. In dit kader moet erop attent worden gemaakt dat zowel debatten die als intercultureel worden bestempeld als debatten die als transcultureel worden gekenmerkt telkens een diversiteit van verschillende posities vertonen. Uiteraard bestaat er een reeks interculturele werken die cultuur als duidelijk definieerbare en nationaal georiënteerde entiteiten ziet (bijv. Hofstede 1994; Lewis 2015). Toch zijn er ook standpunten die interculturaliteit bepalen als dynamische contactzone van cultureel op veel plaatsen gelokaliseerde mensen die zich door het in contact treden met anderen veranderen en daarbij hun opvattingen met die van de ander vermengen. Derhalve wordt in het discours over interculturaliteit de nauwe opvatting van cultuur vervangen door een bredere opvatting die ook op de processen tussen de culturen is gericht. Met een zodanige opvatting van cultuur als uitgangspunt wordt interculturaliteit ook als geldend cultuurwetenschappelijk onderzoeksparadigma aanvaard¹⁸ en vindt zij haar neerslag onder meer in de interculturele literatuurwetenschap (bijv. Van Alphen 2004: 63-72; Hofmann 2006). Als onderzoeksparadigma omvat interculturaliteit zowel filosofische uiteenzettingen over de mogelijkheden en modaliteiten van het begrip van culturen onderling als cultuurwetenschappelijke concepten ter beschrijving van de genese van culturele identiteiten. Daarentegen wijst multiculturaliteit vooral op een politiek debat over de maatschappelijke consequenties van de culturele fragmentering op basis van de feitelijke multi-etniciteit (Sommer 2001: 36). Transculturaliteit vormt hierbij geen alternatief of concurrentiemodel ten aanzien van multiculturaliteit maar kan als haar voortzetting worden beschouwd (Sommer 2001: 48).

Concluderend kan men zeggen dat net zoals de opvattingen van cultuur zijn veranderd, ook de opvattingen over haar dragers zijn veranderd. De exclusieve

¹⁷ Voor eerder pessimistische visies op de gevolgen van de globalisering vgl. Huntington, Samuel P. 1993. "The Clash of Civilizations?," *Foreign Affairs* 72/3. 22-49 of Byung-Chul Han. 2005. *Hyperkulturalität: Kultur und Globalisierung*. Berlin: Merve.

¹⁸ "Unter kulturwissenschaftlichen Paradigmen verstehe ich leitende Untersuchungsperspektiven, insbesondere ihre disziplinübergreifende Bündelung zu einem konzeptuellen Forschungsprofil, wodurch die einzelnen Untersuchungen gezielter auf Kulturerfahrung und Kulturvergleich, aber auch auf die Auseinandersetzung zwischen den Kulturen gerichtet werden können" (Bachmann-Medick 1996: 61).

focus op de binaire oppositie van *self* en *other* en op processen van *othering* (Ashcroft 2011: 17) blijkt niet meer voldoende om de dynamische processen van de globalisering algeheel te karakteriseren. In de meest recente theorieën is een geleidelijke afkeer van de opvatting zichtbaar die mensen als bepaald door “hun” respectievelijke cultuur interpreteert (Blell en Doff 2014: 78). De flexibelere concepten van cultuur als hybriditeit of transculturaliteit kenmerken hun subjecten dientengevolge onder andere als multipele identiteiten, culturele hybriden, bastaard-ik of “floating identities” (Grünwald, Küster en Lüning 2011: 69) alhoewel er een verschil tussen het concept hybriditeit volgens Bhabha en het concept transculturaliteit volgens Welsch te constateren valt dat met de verschillende disciplinaire invalshoeken van beiden kan worden verklaard. Bhabha benadrukt het potentieel van een “inter-”nationale cultuur en de bestendig wederkerende mogelijkheid om een derde ruimte te conceptualiseren terwijl er bij Welsch geen sprake is van ongelijke machtsverhoudingen en volgens hem transculturaliteit op het macro- en op het micro-niveau een maatschappelijk feit voorstelt. In de volgende passage zal worden nagegaan welke rol deze transculturele concepten in het kader van recente literatuurwetenschappelijke stromingen spelen.

3. *Switch point 2: cultuur in literatuurwetenschappelijk perspectief*

Vanuit cultuurwetenschappelijk perspectief wordt verondersteld dat de analyse van (literaire) teksten culturele, sociale, maatschappelijke en historische facetten van een samenleving kan verhelderen.¹⁹ De *cultural turn* in de geesteswetenschappen heeft uiteraard recente literatuurwetenschappelijke richtingen beïnvloed.²⁰ Voor de benadering van literaire teksten met een nadruk op culturele fenomenen worden verschillende literatuurtheorieën aangehaald maar soms niet adequaat gedifferentieerd (Boehmer en De Mul 2012; Sommer 2001). Daarom zullen hier in het kort twee prominente literatuurtheorieën, de postkoloniale en de interculturele literatuurtheorie, worden beschouwd met het oog op de vraag of er mogelijke impulsen voor de benadering van de *Dutch fiction of migration* uit kunnen worden afgeleid.

Vanuit het cultuurwetenschappelijke uitgangspunt gaat de literatuurwetenschappelijke interesse binnen een postkoloniale literatuurtheorie uit naar de vraag op welke manier culturele verschillen en stereotyperende interpretatiemodellen van culturele alteriteit literair worden uitgebeeld. Een verder kernpunt

¹⁹ Bachmann-Medick formuleert dit programmatisch met de titel van haar in 1996 voor het eerst verschenen boek *Kultur als Text*. In de geactualiseerde uitgave van 2004 formuleert zij in haar nieuwe nawoord een tussenbalans van de discussie en maakt grenzen en uitdagingen van het concept *Kultur als Text* duidelijk. “Bilanz und Perspektive” in Bachmann-Medick 2004: 298-338.

²⁰ Voor een gedetailleerd overzicht vgl. Nünning en Sommer 2004.

in een postkoloniale literatuurtheorie vormen de strategieën voor een kritisch debat over de koloniale erfenis en voor het ontwikkelen van eigen identiteitsconcepten in tegenstelling tot stigmatiserende waarnemingen door de ander (Nünning en Nünning 2010: 272).

Writing back, een uitdrukking die haar oorsprong vindt in een citaat van Rushdie en die in de titel van de invloedrijke monografie *The Empire Writes Back: Theory and Practice in Post-colonial Literatures* (1989) van Bill Ashcroft, Gareth Griffiths en Helen Tiffin werd opgenomen, is eveneens een centrale notie in de postkoloniale theorievorming geworden. Het boek legt de nadruk op de literaire en theoretische productie van de periferie, van de voormalige kolonie.²¹ Elleke Boehmer en Sarah de Mul (2012: 1-24) wijzen in de inleiding van hun bundel *The Postcolonial Low Countries* erop dat “de postkoloniale situatie in Nederland (en België) op een belangrijk punt van de situatie in Engeland verschilt, omdat een groot deel van de immigranten in de Lage Landen in de afgelopen decennia niet uit voormalige koloniën afkomstig was” (Rock, Franssen en Essink 2013: 156). Daarenboven omvat *writing back* niet de situatie van de diaspora.²² Het zelfbesef van een diasporische minderheid is niet gelijk te stellen met het zelfbesef van de autochtone bevolking van de voormalige kolonie.

Als problematisch kan ook het concept van de hybriditeit worden beschouwd als het koloniale, postkoloniale en diasporische ervaringen gelijkstelt waardoor het ahistorisch en methodisch betwistbaar wordt. Op die manier wordt de kijk op (interculturele) literatuur gerestringeerd (Fludernik 1998: 261ff.). De postkoloniale theorie is weliswaar literatuurwetenschappelijk gefixeerd maar vertoont geen eigen zuiver literatuurwetenschappelijke methodologie (Struwe 2013) die voor de analyse van het gekozen verhaal van Kader Abdolah kan worden gebruikt.

Het is een centraal doel van de interculturele literatuurwetenschap (Mecklenburg 2008; Leskovec 2011) om door de omgang met literatuur interculturele competenties te bevorderen die de lezer voor de waarneming van vreemdheid en haar literaire representatie sensibiliseert. Interculturele literatuurwetenschap bestudeert derhalve de rol en de functie van literatuur in interculturele

²¹ Theo D’Haen stelt in de inleiding van *Europa buitengaats: Koloniale en postkoloniale literaturen in Europese talen* dat deze positionering op *Dutch fictions of migration* niet per se van toepassing is. Volgens hem zijn *Dutch fictions of migration* niet vanuit de periferie van een voormalige kolonie geschreven maar vanuit het binnenperspectief op het maatschappelijke discours. Er zijn, aldus D’Haen (2002: 8-9), geen autochtone schrijvers in de voormalige kolonie die in de taal van de voormalige onderdrukker voor een specifiek Nederlands publiek schrijven. Deze stelling kan in het algemeen voor Nederlands-Indië gelden, voor de Nederlandse Antillen en voor Suriname moeten hier exemplarisch Frank Martinus Arion als Nederlands-Antilliaanse schrijver en Astrid Roemer als Surinaamse schrijfster worden genoemd die D’Haens stelling tegenspreken.

²² Het begrip *diaspora* – hier bewust breed opgevat – beschrijft in navolging van Mishra’s concept van het *diasporische denkbeeld* “any ethnic enclave in a nation-state that defines itself, consciously, unconsciously or because of the political self-interest of a racialized nation-state, as a group that lives in displacement” (Mishra 1996: 423).

processen en is gericht op de productie, receptie en analyse van literaire teksten. Het begrip van de vreemdheid en de vraag naar strategieën om vreemdheid op te heffen of om vreemdheid te benaderen vormen het gemeenschappelijke uitgangspunt (Leskovec 2011: 23).²³ De theoretische concepten van Bhabha hebben grote invloed op de theorievorming in het interculturele discours. Aan hem kan worden toegeschreven een bepaalde richting binnen de interculturele literatuurstudie te hebben geprofileerd die onder andere als transcultureel-hybride wordt gekenschetst (Sommer 2001: 12).

Binnen de interculturele literatuurwetenschap bestaat er geen gemeenschappelijke of specifieke methode. Veeleer is er sprake van een groot aantal benaderingen en modellen. Die kunnen afhankelijk van de desbetreffende invalshoek cultuurwetenschappelijk, hermeneutisch, tekstgecentreerd en empirisch van aard zijn. Over de interculturele literatuurbenadering kan over het algemeen worden gezegd dat zij zich veelal (nog) in beweging en in een proces bevindt en open plekken biedt voor verder onderzoek (Hofmann 2006: 237). Voor de analyse van de *Dutch fiction of migration* kan derhalve geen concrete benadering worden ontleend.

4. *Stopover*: methodologische overwegingen

Vat men culturen op als vloeiend en in beweging, is een strikte scheiding van inter- en transculturele concepten noch mogelijk noch noodzakelijk. In dit onderzoek worden interculturele en transculturele concepten complementair en niet contrair gezien.²⁴ Culturele ontmoetingssituaties leiden niet vanzelf tot culturele hybriden en derde ruimtes. Vooral voor leerprocessen blijkt het van belang een kritische *literacy* te ontwikkelen en te kunnen achterhalen waarom bijvoorbeeld figuren in een literaire tekst een stem krijgen en waarom andere figuren zonder stem blijven. Bijgevolg impliceert transculturaliteit evenzeer machtsdiscoursen te analyseren, stereotypen te deconstrueren en asymmetrische opvattingen van bijvoorbeeld *race* (b.v. allochtoon/autochtoon) of *class* (b.v. binnen/buiten de maatschappij) te identificeren (Blell en Doff 2014: 81).

In het centrum van dit onderzoek staat zodoende een narratieve tekst waar naar (ten minste) twee culturen wordt verwezen (Kindt 2004: 132). Als voorbeeld

²³ In de context van de interculturele literatuurstudie worden schrijvers die uit andere landen afkomstig zijn veelal als migrantenschrijvers gecategoriseerd. Op deze benaming is veel kritiek geleverd en inderdaad ligt de vraag voor de hand of men het oeuvre van alle schrijvers met een niet-westerse culturele achtergrond als het oeuvre van migrantenschrijvers of als wereldliteratuur (Koch en Dynarowicz 2009) onder één en dezelfde noemer zou kunnen brengen. Tegen het label 'migrantenschrijver' heeft bijvoorbeeld Hafid Bouazza zich bij herhaling verzet.

²⁴ Ook met het oog op les- en leerprocessen.

voor *Dutch fictions of migration* is gekozen voor het korte verhaal “Een onbekende trekvogel” van Kader Abdolah, het pseudoniem voor de in 1954 in Iran geboren schrijver die zich in 1988 in Nederland vestigde. Het korte verhaal “Een onbekende trekvogel” komt uit zijn debuutbundel *De adelaars* uit 1993.²⁵

In verband met het centrale onderwerp van deze bijdrage wordt gerefereerd aan de (actuele) discussie over de vraag of narratologie, als zij zich met teksten bezighoudt die verschillende culturele constellaties met elkaar in verband brengen, specifieke vraagstellingen en analysemethoden moet ontwikkelen (Orosz en Schönert 2004: 7).

Als gevolg van de zogenoemde *contextualist turn* in de narratologie werden verschillende ‘hyphenated’ narratologieën gepostuleerd.²⁶ Naast bijvoorbeeld het bestaan van een *marxist narratology* of een *poststructuralist narratology* wordt bijgevolg eveneens het bestaan van een *intercultural narratology* beweerd. Dit zou impliceren dat een *intercultural narratology* het analyse-instrumentarium van de verhaalttheorie in een interpretatietheorie moet transformeren om verhalende teksten in de betreffende context te kunnen begrijpen. Aan deze bijdrage ligt trouwens de overtuiging ten grondslag dat er geen epistemologisch verschil tussen narratologische en interpretatieve analyseprocessen bestaat: narratologische beschrijvingen zijn heuristisch relevant voor inter- en transcultureel geïnteresseerde interpretaties.

Tegen de geschetste achtergrond zal het korte verhaal “Een onbekende trekvogel” van Kader Abdolah met het oog op processen van inter- en transculturaliteit exemplarisch worden onderzocht en enkele centrale structuuraspecten onder de noemer van deze thematische eenheid worden gebracht.²⁷ Daarbij zal hier expliciet het analyse-instrumentarium van de verhaalttheorie voor een *close-reading* van de tekst worden aangehaald. De analyse richt zich dus in eerste instantie op de tekst zelf, op zijn bestanddelen (Rock, Franssen en Essink 2013: 34), vervolgens op een cultuur- en literatuurwetenschappelijke contextualisering met als centrale onderzoeksvraag of en in hoeverre transculturele concepten ter beschrijving van culturele fenomenen in hedendaagse Nederlandse literatuur deugen.

Op basis van de uiteenzettingen over recente cultuurconcepten en hun neerslag in recente literatuurtheorieën kunnen voor de analyse van de *liminality of the migrant experience* de volgende vragen als leidraad worden geformuleerd:

²⁵ Kader Abdolah heeft Nederlands als vreemde taal geleerd en hij heeft zich (bewust) als vreemdeling gepositioneerd. Desalniettemin is het verhaal een voorbeeld voor een fictionalisering van een *migrant experience*. Bekijkt men het oeuvre van Kader Abdolah in zijn geheel kan er een ontwikkeling van de *subject position* worden aangetoond (Mahmody 2010).

²⁶ Ansgar Nünning (2003: 239-275) verzamelt 26 onderzoeksoptellingen.

²⁷ De analysecategorie tijd en handeling blijft bij de exemplarische analyse van “Een onbekende trekvogel” buiten beschouwing.

- Wie wordt er door wie op welke manier gerepresenteerd?
- Welke posities worden er op welke manier gearticuleerd?
- Zijn er posities in de tekst die worden gemarginaliseerd?
- Bevestigt de tekst stereotiepe houdingen van de majoriteit binnen een multi-culturele samenleving of privilegieert de tekst subversieve perspectieven?
- Kunnen er in de tekst mengelingen en doordringingen worden aangetoond?
- Worden deze mengelingen en doordringingen zonder hiërarchie uitgebeeld?

Deze bijdrage gaat met betrekking tot het korte verhaal “Een onbekende trekvogel” daarbij uit van de hypothese dat deze centrale vragen voornamelijk met de analysecategorieën personages, focalisatie en ruimte kunnen worden onderzocht.

5. *Trial trip*: “Een onbekende trekvogel”

De personages in het verhaal “Een onbekende trekvogel” worden door zowel directe als indirecte karakterisering getypeerd. Daarbij volgt de tekst een reeks herkenbare strategieën door semantische tegenstellingen te markeren om op die manier de oppositie tussen de figuren duidelijk te maken.

De mannelijke ik-figuur zonder naam is een politiek vluchteling in Nederland die in een natuurmuseum helpt bij het opzetten van vogels. Hij wordt onder andere gekenschetst doordat hij “tijdelijk” in het natuurmuseum werkt, als politiek vluchteling in Nederland “een vraagteken” voorstelt en moet blijven “zoeken” om een “baantje” te krijgen want “je kunt niet thuis blijven zitten.” De ik-figuur heeft een “hekel aan” opgezette vogels en “houdt van” vogels die van ver komen. De ik-figuur “moet” met Gerrit samenwerken die “altijd bezig” is met dode vogels, ze opzet en alles meet. Gerrit bergt alle dode vogels op en “wacht” op een zeldzame vogel met groene ogen.

In het centrum van de tekst staat een vogel die uit de lucht is komen vallen. Als trekvogel is hij “van ver” gekomen, maar “kón niet meer. Hij deed zijn best, maar het ging niet.” Aan de hand van de waarneming van de vogel zijn meer toeschrijvingen aan de personages en hun onderlinge relatie mogelijk. Terwijl de hoofdfiguur naar de vogel “bleef kijken” en in het gesprek met Gerrit erop wijst dat hij de vogel niet heeft gevonden “maar ontmoet. Gezien.”, “kijkt Gerrit bijvoorbeeld alleen naar de handen van de mensen waar de vogel, met zijn kop naar beneden, in ligt” en heeft de ik-figuur “nog nooit recht in de ogen gekeken.” De tekst duidt aan dat de ik-figuur volhoudt de vogel te hebben herkend.

Naast de directe en indirecte karakterisering wordt het hoofdpersonage via analogie gekarakteriseerd: de hoofdpersoon wordt verduidelijkt door de vergelijking met de vogel. Net als de vogel komt de ik-figuur van een verre plaats.

Gerrit kan de vogel niet bepalen en hij weet niet wie de ik-figuur is en waar hij vandaan komt. De vogel en de ik-figuur blijven uiteindelijk onbekend, zonder foto, naam, adres en familie. Gerrit prepareert de vogel, hij ontleedt hem: boten, veren, schedel. De verscheurde toestand van de vogel wijst op de inwendige verscheurdheid van de ik-figuur, met name zijn gemarginaliseerde positie. Door deze metaforische typering toont de tekst de onmenselijke behandeling van de politieke vluchteling in of door de Nederlandse samenleving.

Gerrit als representant van de Nederlandse maatschappij draagt weliswaar een naam maar wordt voor de rest als type weergegeven. Noch Gerrit noch de ik-figuur blijken veranderlijke, veelzijdige personages, geen van beiden neemt de rol van een held over in dit verhaal. De binnenwereld van de ik-figuur wordt nadrukkelijk getoond: de ik-figuur evalueert echter niet. Mede door de manier waarop de personages worden uitgebeeld, relateert de tekst de vermeende problemen van de vluchteling. Net als de ik-figuur blijkt ook Gerrit door het uit de lucht gevallen iets met gelijkwaardige problemen te worstelen: dagenlang is hij intensief met het onbekende object bezig, ook al wijdt hij zich geheel aan deze taak, het lukt hem niet de vogel te determineren.

De interne focalisator in de tekst is de ik-figuur. De waargenomen objecten zijn Gerrit en de vogel. De lezer krijgt een onbetrouwbare waarneming gepresenteerd en kan bijgevolg niet bepalen of Gerrit inderdaad zo'n eurocentrisch personage is als de ik-figuur de lezer wil doen geloven. In de volgende passage doet de ik-figuur alsof hij alwetend is en alsof hij in het hoofd van Gerrit kan kijken: "Hij weet nog niet wie ik ben en waar ik vandaan kom. Maar ik heb hem in deze korte tijd leren kennen. Ik weet dat hij wacht op een vogel, een zeldzame vogel met groene ogen."

Hieruit kan de lezer opmaken dat hij het met een speculatieve en minder betrouwbare inschatting van Gerrit en met zijn zoektocht naar een zeldzame vogel te maken heeft. Door deze passage wordt tegelijkertijd de empathische waarneming van het gefocaliseerde object uitgebeeld terwijl het gefocaliseerde object zelf geen emotionele trekken vertoont. Deze empathische waarneming vindt ook plaats tijdens de ontmoeting met de vogel en wijst eveneens op de parallel tussen de ik-figuur en de vogel: "De vogel die voorop vloog had een probleem. Hij kón niet meer. Hij deed zijn best, maar het ging niet. [...] Moeizaam ademhalend keek hij naar mij, met zijn groene ogen vol tranen."

De ik-figuur brengt deze vogel met groene ogen meteen naar Gerrit die volgens de ik-figuur op een dergelijke vogel staat te wachten. Als hij met de realiteit wordt geconfronteerd, weet Gerrit geen raad met de vogel en stopt hem uiteindelijk in een plastic zak en geeft hem aan de ik-figuur. Gerrit wordt verondersteld hetgene waarop hij wacht niet te herkennen, niet te kunnen zien en hij weet niet wat hij moet doen.

De ruimtelijke situering in het verhaal is van bijzonder belang. De centrale plaats in het verhaal is de kelder: hij vormt de werkplaats van Gerrit en de ik-figuur. De kelder is de contactzone van de twee personages maar de relatie blijft nogal koel. De ruimte wordt eveneens tekstueel uitgebeeld door binaire opposities. De kelder is een gesloten ruimte, een ruimte binnen het museum en onder de grond. De vogel is afkomstig uit een open ruimte, van buiten en een object dat boven in de lucht thuishoort. De vogel wordt geconnoteerd met beweging en dynamiek totdat hij zonder herkenbare redenen in Nederland in de afgrond valt en deze stilstand tot zijn dood leidt. De vogel komt van ver, van een *global space* die voor het leven staat en komt terecht in een *local space*, symbool voor de dood. Behalve de kelder is er "geen andere plek voor mij." De ik-figuur en de vogel stellen ontheemden voor. Een autodiëgetische verteller presenteert dus de situatie van een per ongeluk in Nederland belande vluchteling die zich niet laat classificeren en voor wie er geen plaats is in de Nederlandse maatschappij. De vogel wordt zelfs bewaard in een oude, stinkende diepvries in de kelder. De kelder is een isolatie- of afzonderingsruimte, een ruimte waar genegenheid en empathie ontbreken. Het verhaal speelt zich meestal af in deze oude, gesloten en donkere ruimte van de kelder – net een ondergrondse kerker. Dat zijn ruimtelijke kenmerken die als index van de hel kunnen worden gelezen.

Met betrekking tot alteriteit kunnen bij de constructie van vreemdheid in deze tekst verschillende strategieën worden aangetoond. De Nederlander Gerrit heeft een stereotiep beeld van de ander, in de tekst mede gerepresenteerd door zijn waarneming van de dode vogel. Gerrit heeft een vereenvoudigd, gestandaardiseerd beeld, respectievelijk een vastgeroest idee van de kenmerken van de ander dat de waarneming en waardering van individuele kernmerken verhindert. Gerrit kijkt niet eens naar de ogen van de politieke vluchteling.

Voor de analyse van deze tekst zijn concepten passend die ook in de postkoloniale context worden gebruikt. Bhabha (1994: 66-70) beschouwt stereotypisering als een centrale strategie in het koloniale discours. Stereotypisering werkt vooral in situaties van ongelijke machtsverdeling en wordt bevorderd door de etnocentrische blik. Als Gerrit probeert de dode vogel te determineren wordt het eurocentrische wereldbeeld getoond: hij meet hem af en raadpleegt zijn boeken. Maar daarin vindt hij geen enkele aanwijzing en uiteindelijk voert Gerrit zijn taak niet naar behoren uit. Hiermee suggereert de tekst dat een dergelijke eurocentrische benadering van het vreemde niet erin slaagt een wederzijdse waarneming te bereiken.

Net als Hall ²⁸ vergelijkt Bhabha de psychische processen die ten grondslag liggen aan het stereotype met die van de fetisj in de psychoanalyse volgens Freud.

²⁸ "Was als anders, abstoßend, 'primitiv,' deformiert erklärt wird, wird gleichzeitig obsessiv und anhaltend genossen, weil es fremd, 'anders' und exotisch ist" (Hall 2004: 157).

De inconsistente verhouding tussen kolonisator en gekoloniseerde wordt gekenmerkt door zowel fascinatie als angst. Bhabha spreekt in navolging van Hall van een ambivalent begeren. In deze fantasieën die de gemarginaliseerde andere in de kolonisator kan wekken, wordt het imaginaire zichtbaar: Gerrit wacht op een zeldzame vogel met groene ogen. Maar als hij met de realiteit wordt geconfronteerd, weet hij niet wat hij met de zeldzame vogel moet doen.

De ik-figuur in het verhaal probeert zich aan te passen aan de Nederlandse cultuur. Als helper van Gerrit heeft hij veel van hem geleerd, en ook al heeft hij een hekel aan opgezette vogels, doet hij altijd met Gerrit mee. Er ligt een zekere dwang in zijn assimilatiepogingen die in de tekst worden aangeduid door bijvoorbeeld "Ik moet eigenlijk met hem samenwerken." Het moment van het *Unheimliche*, een zekere wederzijdse afhankelijkheid, blijkt dus op basis van de tekstuele aanwijzingen. Tegelijkertijd biedt het feit dat de ik-figuur met de dode vogel meteen naar het museum toe wil aanleiding tot speculeren of de lezer hier met het concept van *mimicry* wordt geconfronteerd en de gemarginaliseerde ik-figuur de ander imiteert. Bhabha sluit aan de ene kant aan bij ideeën van Jacques Lacan als hij beweert "The effect of mimicry is camouflage. ... It is not a question of harmonizing with the background, but against a mottled background, of becoming mottled – exactly like the technique of camouflage practiced in human warfare" (Bhabha 1994: 85), aan de andere kant definieert hij in navolging van Frantz Fanons ideeën over het effect van maskers (Fanon 1952) "... colonial mimicry is the desire for a reformed, recognizable Other, as a subject of a difference that is almost the same but not quite" (Bhabha 1994: 86). De ik-figuur imiteert het gedrag van zijn baas maar hij prepareert de vogel niet.

Processen van globalisering veranderen derhalve mensen die hun plaats actief hebben (moeten) verlaten en tevens de vertrouwde plaats van de opnemende maatschappij. Door verschillende structurelementen biedt de tekst een blik op beide perspectieven: alhoewel de gemarginaliseerde positie spreekt, krijgt ook de positie van de Nederlandse maatschappij een stem. De impliciete auteur privilegieert daarbij de representant van de culturele minoriteit in de westerse maatschappij op het niveau van verschillende analysecategorieën. Het parallelisme tussen de ik-figuur en de vogel, de typering van het personage Gerrit als DE westerling/Nederlander, de uitbeelding van de centrale ruimte als hel en de weergave van de gedachten van slechts één personage kenmerken "Een onbekende trekvogel" als een verhaal met satirische trekken²⁹ met als doel het satire-object (Gerrit) en zijn object-norm (de kille bejegening van de vreemdeling) te negeren.³⁰

²⁹ Dit effect wordt verder benadrukt door het feit dat de verteller zich wel van het Nederlands bedient maar niet echt als moedertaalspreker overkomt (bijv. korte, eenvoudige zinnen).

³⁰ Schönert (2011: 9) spreekt hier zelfs van "negativieren."

Noch op het macro-niveau als het niveau van de maatschappij noch op het micro-niveau als het niveau van de individuen is de hier getoonde 'samenleving' een toonbeeld van hybridisatie waarin culturele verschijnselen als vanzelfsprekend samengaan en nieuwe verbindingen zomaar worden aangegaan. In deze tekst zijn tussen de figuren grenzen aan te tonen die niet worden overschreden om nieuwe relaties te laten ontstaan in de zin van wederzijdse doordringingen. Hier wordt de opvatting van mensen als culturele hybriden gerelativeerd. Weliswaar worden hier nieuwe en onverwachte "mensen, culturen, ideeën, culturele opvattingen" in een tekst gebundeld, maar een "verandering-door-fusie, verandering-door-verbinding" (Rushdie 1990: 12) kan niet worden beweerd. Als transcultureel-hybride literatuur kan deze tekst niet worden geïnterpreteerd.

Het verhaal toont volgens Hall (2000: 16) de klassieke postmoderne ervaring van een diasporische identiteit in een wereld van globalisering. De ik-figuur in het verhaal maakt diasporische ervaringen maar noch in de zin van een expliciete *looking back* noch in de zin van een *writing back*. De uitgebeelde centrale ruimte, de kelder, fungeert niet als dynamische contactzone. Zij stelt eerder een conflict- en kampzone dan een transculturele ruimte voor. Hier komen figuren uit verschillende culturele contexten uitsluitend letterlijk ruimtelijk samen. Zij veranderen hun opvattingen tijdens hun samenzijn niet, een wederzijdse vermenging van ideeën of standpunten wordt niet uitgebeeld. De figuren representeren een hiërarchische en onrechtvaardige machtsverhouding tussen *displaced persons* en de autochtone, westerse bevolking.

Dit analyseresultaat stemt vrijwel overeen met de kritiek die veelal op Welschs concept van transculturaliteit wordt uitgeoefend. Welsch duidt in zijn opstellen transculturaliteit herhaaldelijk als maatschappelijke realiteit aan en interpreteert transculturaliteit niet als wens of utopie. Hybridisering kan daadwerkelijk als in toenemende mate reëel worden aanvaard, maar reëel existente asymmetrische machtsverhoudingen³¹ – zoals die in het korte verhaal als gevolg van migratie worden uitgebeeld – blijven bij een dusdanig cultuurfilosofisch denkbeeld buiten beschouwing (Delany 2014: 25).

³¹ De Cubaanse cultuurantropoloog Fernando Ortiz ontwikkelde in 1940 het concept *transculturación* om de politieke en economische transformaties van een maatschappij te beschrijven die gekenmerkt is door de traditionele tabakexploitatie en de koloniale suikerhandel. Ortiz identificeert ongelijke machtsverhoudingen en gezagspraktijken als oorzaken voor culturele identiteiten en geohistorische grensmarkeringen (Schmitz 2008: 25).

6. Final destination?

Mede door een *close reading* op basis van het analyse-instrumentarium van de verhaalttheorie en de cultuurwetenschappelijke contextualisering van deze *Dutch fiction of migration* kunnen culturele processen van globalisering zichtbaar gemaakt en gevolgd worden. Een *intercultural narratology* is kennelijk geen *conditio sine qua non*.

Het vooral door de cultuur- en literatuurtheoreticus Homi K. Bhabha geïnitieerde concept van hybriditeit en het in het politieke debat veelgeprezen positieve beeld van een hybride identiteit is in "Een onbekende trekvogel" echter niet aanwezig. De theoretische beschouwingen over recente cultuurconcepten en de resultaten van de exemplarische analyse van deze tekst maken de beperkingen van het concept transculturaliteit duidelijk zichtbaar en raden aan eerder van *cross-culturaliteit* in de hedendaagse Nederlandse literatuur te spreken dan transculturaliteit als exclusief concept te hanteren. De meerwaarde van de concepten multi-, inter- en transculturaliteit ligt daarenboven erin, steeds verschillende en eventueel nieuwe posities in literaire teksten aan te tonen.

Algemeen kan worden gesteld dat een diasporische identiteit, zoals die in de tekst wordt uitgebeeld, als voorlopig resultaat van een onderhandelingsproces – complementair van 'inter' naar 'trans' – kan worden gezien. Daarbij ligt de meerwaarde van het door de cultuurfilosoof Wolfgang Welsch ontwikkelde concept transculturaliteit in het uitdagende wereldbeeld dat een optimistische richting aangeeft en ongetwijfeld de maatschappelijke krachtsinspanning waard is.

Relevantie krijgt dit onderzoek voor maatschappelijke respectievelijk educatieve doeleinden doordat het de blik opent voor nieuwe benaderingen van hedendaagse literaire teksten en zodanig voor cross-culturele contacten sensibiliseert. Verder krijgt dit onderzoek betekenis als men mede veronderstelt dat anderstalige literatuur een ontmoeting met andere culturen en modellen van de werkelijkheid mogelijk maakt. De leerders worden uitgenodigd om een ander perspectief in te nemen en om processen van zelfreflectie te initiëren waardoor ze als gevolg van de imaginaire empathie ook in de realiteit empathie kunnen ontwikkelen.³²

Kan aan het einde van deze bijdrage de bewering van Welsch "there is no longer anything absolutely foreign" (Welsch 1999: 197) worden goedgekeurd?

Ik antwoord typisch Nederlands: Ja, maar: *Mind the gap!*

³² Literaire teksten worden o.a. voor de bevordering van inter- en transculturele competenties in de onderwijscontext geëist. Vgl. o.a. voor het onderwijs Nederlands als vreemde taal in het reguliere onderwijs in Duitsland Lücke 2014: 65ff. en voor het onderwijs Engels als vreemde taal in het reguliere onderwijs in Duitsland Berger 2014: 77ff.

Bibliografie

- Abdolah, Kader. 1993. "Een onbekende trekvogel." *De adelaars*. Breda: De Geus.
- Alphen, Ernst van. 2004. "Literatuurwetenschap in ontwikkeling." *Vooy's* 22: 63-72.
- Antor, Heinz. 1995. "Alterität als literaturtheoretisches Phänomen." *Handbuch Englisch als Fremdsprache*. Eds Rüdiger Ahrens, Wolf-Dietrich Bald, en Werner Hüllen. Berlin: Erich Schmidt. 323-325.
- Ashcroft, Bill. 2011. "Reading the other, constitutive transculturality in a Hong Kong Classroom." *Beyond 'Other Cultures,' Transcultural Perspectives on Teaching the New Literatures in English*. Eds Sabine Doff, en Frank Schulze-Engler. Trier: Wissenschaftlicher Verlag. 17-30.
- Ashcroft, Bill, Gareth Griffiths, en Helen Tiffin. 1989. *The Empire Writes Back: Theory and Practice in Post-colonial Literatures*. London/New York: Routledge.
- Bachmann-Medick, Doris. 1996. "Texte zwischen den Kulturen: Ein Ausflug in 'postkoloniale Landkarten.'" *Literatur- und Kulturwissenschaften: Positionen, Theorien, Modelle*. Eds Hartmut Böhme, en Klaus R. Scherpe. Reinbeck: Rowohlt. 60-77.
- _____. ed. 2004. *Kultur als Text: die anthropologische Wende in der Literaturwissenschaft*. Tübingen, Basel: Francke.
- _____. 2010. *Cultural Turns: Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften*. Hamburg: Rowohlt.
- Becker, Benjamin. 2012. *Interkulturelles Lernen in Theorie und Praxis: Eine Analyse der aktuellen G8-Englischlehrwerke für die gymnasiale Oberstufe*. Diss. Universität zu Köln.
- Bhabha, Homi. 1994. *The Location of Culture*. New York: Routledge.
- Berger, Maïke. 2014. "'And That's When I Knew I Was Going to Be Okay' – Das Potential literarischer Texte für das transkulturelle Lernen in der Mittelstufe." *Transkulturelles Lernen im Fremdsprachenunterricht: Theorie und Praxis*. Eds Frauke Matz, Michael Rogge, en Philipp Siepmann. Frankfurt/M.: Peter Lang. 77-99.
- Blell, Gabriele, en Sabine Doff. 2014. "It Takes More Than Two for This Tango: Moving Beyond the Self/other-binary in Teaching about Culture in the Global EFL-classroom." *Zeitschrift für interkulturellen Fremdsprachenunterricht. Didaktik und Methodik im Bereich Deutsch als Fremdsprache* 19(1): 77-96.
- Boehmer, Elleke, en Saskia De Mul. 2012. "Introduction: Postcolonialism and the Low Countries." *The Postcolonial Low Countries: Literature, Colonialism, Multiculturalism*. Eds Elleke Boehmer, and Saskia De Mul. Plymouth: Lexington Books. 1-24.
- Bredella, Lothar. 2012. *Narratives und interkulturelles Verstehen: Zur Entwicklung von Empathie-, Urteils- und Kooperationsfähigkeit*. Tübingen: Narr Francke Attempto.
- Bredella, Lothar, Herbert Christ, en Michael K. Legutke, eds. 1997. *Thema Fremdverstehen*. (Giessener Beiträge zur Fremdsprachendidaktik). Tübingen: Narr.
- Delanoy, Werner. 2014. "Transkulturalität als begriffliche und konzeptuelle Herausforderung an die Fremdsprachendidaktik." *Transkulturelles Lernen im Fremdsprachenunterricht: Theorie und Praxis*. Eds Frauke Matz, Michael Rogge, en Philipp Siepmann. Frankfurt/M.: Peter Lang. 19-35.
- D'Haen, Theo, ed. 2002. *Europa buitengaats. Koloniale en postkoloniale literaturen in Europese talen*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Erl, Astrid, en Marion Gymnich. 2007. *Interkulturelle Kompetenzen – Erfolgreich kommunizieren zwischen den Kulturen*. Stuttgart: Klett Lerntraining.
- Fanon, Frantz. 1952. *Black Skin, White Masks*. New York: Grove Press.

- Fludernik, Monika. 1998. "Colonial vs. Cosmopolitan Hybridity: A Comparison of Mulk Raj Anand and R.K. Narajan with Recent British and North American Expatriate Writing (Singh-Baldwin, Divakaruni, Sunetra Gupta)." *Hybridity and Postcolonialism. Twentieth Century Indian Literature*. Ed. Monika Fludernik. Tübingen: Stauffenburg. 261-290.
- Freitag-Hild, Britta. 2010. *Theorie, Aufgabentypologie und Unterrichtspraxis inter- und transkultureller Literaturdidaktik. 'British Fictions of Migration' im Fremdsprachenunterricht*. Trier: Wissenschaftlicher Verlag.
- Fürstenau, Sara, en Mechtild Gomolla, eds. 2012. *Migration und schulischer Wandel: Leistungsbeurteilung*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Grünewald, Andreas, Lutz Küster, en Marita Lüning. 2011. "Kultur und Interkulturalität." *Spanischunterricht gestalten: Wege zu Mehrsprachigkeit und Mehrkulturalität*. Eds Franz-Joseph Meißner, en Ulrich Krämer. Seelze: Klett/Kallmayer. 49-80.
- Hall, Stuart. 2000. *Cultural Studies: Ein politisches Theorieprojekt. Ausgewählte Schriften 3*. Ed. en vert. Nora Räthzel. Hamburg: Argument-Verlag.
- _____. 2004. *Ideologie. Identität. Repräsentation: Ausgewählte Schriften 4*. Eds Juha Koivisto, en Andreas Merckens. Hamburg: Argument-Verlag.
- Hansen, Klaus P. 1995. *Kultur und Kulturwissenschaft*. Tübingen: Francke.
- Herder, Johann Gottfried. 1774. *Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit*. n.p.: n.p.
- Hofmann, Michael. 2006. *Interkulturelle Literaturwissenschaft. Eine Einführung*. Paderborn: Ferdinand Schöningh.
- Hofstede, Geert. 1994. *Cultures and Organizations: Software of the Mind. Intercultural Cooperation and its Importance for Survival*. London: Harper Collins.
- Huddart, David. 2006. *Homi K. Bhabha*. New York: Routledge.
- Jansen, Nicole. 2005. "Die verlorene Heimat – Erinnerung und Erinnerungsprozesse in 'Das Lied und die Wahrheit' von Helga Ruebsamen." *Kolonialismus und Erinnerungskultur: Die Kolonialvergangenheit im kollektiven Gedächtnis der deutschen und niederländischen Einwanderungsgesellschaft*. Eds Helma Lutz, en Kathrin Gawarecki. Münster: Waxmann. 127-142.
- Kindt, Tom. 2004. "Was ist 'interkulturelle Narration'? Vorschläge zur Begriffsklärung." *Narratologie interkulturell: Entwicklungen – Theorien*. Eds Magdolna Orosz, en Jörg Schönert. Frankfurt/M.: Peter Lang. 131-140.
- Koch, Jerzy, en Ewa Dynarowicz, eds. 2009. *Van koloniale naar wereldliteratuur? Professorale oraties*. Vakgroep Nederlandse en Zuid-Afrikaanse Studies, Inst. voor Engelse Filologie. Poznań: Adam Mickiewicz Univ.
- Leskovec, Andrea. 2011. *Einführung in die interkulturelle Literaturwissenschaft*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Lewis, Richard D. 2015³. *When cultures collide: leading across cultures; a major new edition of the global guide*. Boston: Brealey.
- Lücke, Nicole. 2014. "Interkulturelle Kompetenz." *Fachdidaktik Niederländisch*. Ed. Veronika Wenzel. Berlin: Lit-Verlag. 55-74.
- Mahmody, Susan. 2010. *Ik wil de rivier van de oude Perzische poëzie in de zee van de Nederlandse literatuur laten vloeien ... die Rolle der Transkulturalität in den intertextuellen Verweisen bei Kader Abdolah*. Diss. Universität Wien.
- Matz, Frauke, Michael Rogge, en Philipp Siepmann, eds. 2014. *Transkulturelles Lernen im Fremdsprachenunterricht: Theorie und Praxis*. Frankfurt/M.: Peter Lang.

- Mecheril, Paul, en Louis H. Seukwa. 2006. "Transkulturalität als Bildungsziel? Skeptische Bemerkungen." *Zeitschrift für internationale Bildungsforschung und Entwicklungspädagogik* 29(4): 8-13.
- Mecklenburg, Norbert. 2008. *Das Mädchen aus der Fremde. Germanistik als interkulturelle Literaturwissenschaft*. München: Iudicium.
- Mishra, Vijay. 1996. "The Diasporic Imaginary: Theorizing the Indian Diaspora." *Textual Practice* 10(3): 421-447.
- Nünning, Ansgar. 2003. "Narratology of Narratologies? Taking Stock of Recent Developments, Critique and Modest Proposals for Future Usages of the Term." *What is Narratology? Questions and Answers Regarding the Status of a Theory*. Eds Tom Kindt, en Hans-Harald Müller. Berlin/ New York: de Gruyter. 239-275.
- Nünning, Ansgar, en Vera Nünning, eds. 2010. *Methoden der literatur- und kulturwissenschaftlichen Textanalyse*. Stuttgart: J.B. Metzler.
- Nünning, Ansgar, en Roy Sommer, eds. 2004. *Kulturwissenschaftliche Literaturwissenschaft: Disziplinäre Ansätze – Theoretische Positionen – Transdisziplinäre Perspektiven*. Tübingen: Gunter Narr.
- Orosz, Magdolna, en Jörg Schönert, eds. 2004. *Narratologie interkulturell: Entwicklungen – Theorien*. Frankfurt/M.: Peter Lang.
- Rock, Jan, Gaston Franssen, en Femke Essink, eds. 2013. *Literatuur in de wereld. Handboek moderne letterkunde*. Nijmegen: Vantilt.
- Rushdie, Salman. 1990. *Is er dan niets meer heilig? Over religie en literatuur*. Vert. Rien Verhoef, en Jaap de Berg. Utrecht: Veen.
- Schmitz, Markus. 2008. *Kulturkritik ohne Zentrum. Edward E. Said und die Kontrapunkte kritischer Dekolonisation*. Bielefeld: transcript.
- Schönert, Jörg. 2011. "Theorie der (literarischen) Satire: ein funktionales Modell zur Beschreibung von Textstruktur und kommunikativer Wirkung." *Textpraxis* 2(1). 19 Apr. 2016. <<http://www.uni-muenster.de/textpraxis/joerg-schoenert-theorie-der-literarischen-satire>>.
- Sommer, Roy. 2001. *Fictions of Migration: Ein Beitrag zur Theorie und Gattungstypologie des zeitgenössischen interkulturellen Romans in Großbritannien*. Trier: Wissenschaftlicher Verlag.
- Struwe, Karin. 2013. *Zur Aktualität von Homi K. Bhabha. Einleitung in sein Werk*. Wiesbaden: Springer.
- Welsch, Wolfgang. 1994. "Transkulturalität – die veränderte Verfassung heutiger Kulturen." *VIA REGIA – Blätter für internationale kulturelle Kommunikation* 20. Ed. Europäisches Kultur- und Informationszentrum in Thüringen. sine pagina. 19 April 2016. <http://www.via-regia.org/bibliothek/pdf/heft20/welsch_transkulti.pdf>.
- _____. 1999. "Transculturality – the Puzzling Form of Culture Today." *Spaces of Culture: City, Nation, World*. Eds Mike Featherstone, en Scott Lash. London: Sage. 194-213.
- _____. 2010. "Was ist eigentlich Transkulturalität?" *Hochschule als transkultureller Raum? Kultur, Bildung und Differenz in der Universität*. Eds Lucyna Darowska, Thomas Lüttenberg, en Claudia Machold. Bielefeld: transcript. 39-66.
- Wierlacher, Alois. 1999. "Interkulturalität: Zur Konzeptionalisierung eines Leitbegriffs interkultureller Literaturwissenschaft." *Interpretation 2000: Positionen und Kontroversen. Festschrift zum 65. Geburtstag von Horst Steinmetz*. Eds Henk De Berg, en Matthias Prangel. Heidelberg: Winter. 155-181.
- Wilden, Andrea. 2013. *Die Konstruktion von Fremdheit. Eine interaktionistisch-konstruktivistische Perspektive*. Münster: Waxmann.